

DİLÇİLİKDƏ ANTROPONİMİK KATEQORİYALARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Xüsusi adların yaranma, inkişaf və işlənmə qanunauyğunluqlarını tədqiq edən onomastikada antroponimlər də həm ayrıca, həm də ümumi onomastik sistem çərçivəsində araşdırılır. Qeyd olunduğu kimi, antroponim sisteminin iki kateqoriyası vardır: 1) əsas ad kateqoriyası; 2) köməkçi ad kateqoriyası. Əsas ad kateqoriyasına şəxs adı və soyad daxil olur. Dünya dillərinin antroponimik sistemləri bir-birindən fərqli cəhətlərə malikdir. Ona görə də, onların həm əsas, həm də köməkçi ad kateqoriyalarında müəyyən spesifik xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Şəxs adları ümumiyyətlə insan adlarının hamısını əhatə edir. Bu baxımından oğlun adı da, atanın adı da, babanın adı da şəxs adıdır. Lakin bir şəxsi tam adlandırma zamanı istifadə olunan ad strukturu ayrı-ayrı dillərdə fərqli formaları ilə diqqəti cəlb edir. Dilin şəxsi tam adlandırma strukturunu “şəxs adı kompleksi” anlayışı kimi qəbul etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin müasir şəxs adı kompleksi şəxsin qadın və ya kişi olmasından asılı olaraq iki şəkildə ifadəsini tapır. Məsələn, *Anar Rəsul oğlu Rzayev, Fidan Afad qızı Qurbanova, Lalə Əkbər qızı Quliyeva, Nəsimə Əjdər qızı İbrahimova, Cəfər Əjdər oğlu Həmidov, Sənan Vəliş oğlu Babayev* və s.

Rus dilində şəxs adı kompleksi başqa formadaadır. *İqor Efimoviç Anatolyev, Yuri İvanoviç Ryabov, Konstantin Aleksandroviç Nikolayev, Nina Aleksandrovna Avdeyeva, Larisa Yuryevna Borisova* və s. Ərəb antroponimiyasında şəxs adı kompleksinin strukturu daha mürəkkəbdir. Məsələn, *İzz ad-din Abu-l-Həsən Əli İbn Mühəmməd ibn əl-Əsir, Sədr əd-din Ali əl-Hüsyen ibn Qasim, Əbu-l-Fərəc əbd ər Rəhman ibn əl-Cauzi əl-Müstəzəm* və s.

İngilis dilində şəxs adı kompleksi də çox mürəkkəb deyildir.

Şəxs adı kompleksinin əsas komponentləri ad, ata adı və soyaddan ibarət olur. Daha sadə quruluş ad və familiyanı özündə birləşdirir.

A.Abbasova əsas şəxs adlarından bəhs edərkən onu dörd qrupa bölür: 1) birinci ad; 2) ata adı; 3) aralıq ad; 4) фамилия. Müəllif şəxsin birinci adını izah məqsədilə mötərizədə “əsl, tam, başlanğıc, fərdi, birbaşa özünün” kimi sözlərini sadalayır. Belə çıxır ki, “birinci ad” termininin “əsl ad”, “tam ad”, “başlanğıc ad”, “fərdi ad”, “birbaşa özünün adı” sinonimləri vardır. Assosiativ olaraq “birinci ad” – “ikinci ad/sonuncu ad”, “əsl ad” – “uydurma ad”, “tam ad” – “natamam ad”, “başlanğıc ad” – “sonrakı ad”, “fərdi ad” – “ümumi ad”, “birbaşa özünün adı” – “başqasının adı” formalı qarşılaşdırmalar aparmaq imkanı yaranır. Belə qarşılaşdırma doğuran səbəblər antroponimlərin əsas adlar sisteminin ayrı-ayrı dillərdə fərqli forma və cəhətlərinin mövcudluğu ilə bağlıdır. Bütün bunlar ekstralingvistik və etnokulturoloji amillərlə bağlıdır. Bəzi xalqlarda şəxsi adlandırma yaşdan şərti asılı olursa, digər xalqlarda yaş nəzərə alınmır. İkinci adın verilməsi dini mərasimlə əlaqədar ola bilər. Məsələn, xaç suyuna çəkmə zamanı advermə adəti belə səbəb sayıla bilər. Ümumiyyətlə, antroponimika terminologiyasında “şəxs adı” termini rəsmi və qeyri-rəsmi fərdi adların hamısını bildirir.

Qədim dövr nəzərə alınmazsa, hər bir xalqda adların rəsmiləşdirilməsi müəyyən bir zaman kəsiyində formalaşmışdır. Hazırda dünya miqyasında insanların rəsmi fərdi adları vardır. Qeyri-rəsmi adlar isə ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif səbəblərlə, daha çox etnokulturoloji amillərlə bağlı yaranmışdır və onların xeyli sayda formaları vardır. Müxtəlif qeyri-rəsmi ad növləri ayrı-ayrı xalqlardakı belə ad formalarının bəzən hamısını əhatə edir, bəzən isə yalnız bir xalqın şəxsi adlar sistemindəki formalarını birləşdirir. N.V.Podolskaya şəxs adlarının aqioqrafik (təqvim), apotropeik, auqmentativ, hipokoristik, diminutiv, dinastik, əlavə, qoruyucu, konfirmatsion, xaç, əzizləmə, kanonik, qeyri-kanonik, aldadıcı, peyorativ, ailə, tac, kilsə və s. növlərini sadalayır. Bu sadalanan ad növlərindən bəziləri şəxsin rəsmi adı da ola bilər. Məsələn, ondadır ki, rəsmi və qeyri-rəsmi adların dəqiq sərhədi yoxdur. Bir şəxsin qeyri-rəsmi adı, başqa bir şəxsin rəsmi adı kimi qeydə alınabilir. Adın birinci, ikinci və s. olması da rəsmi və qeyri-rəsmi adların olmasından qaynaqlanır. Ailə uşağına rəsmi olaraq bir adı qoya bilər, ancaq ailə üzvləri onu başqa adla çağırmağa bilərlər. Danışqı dilində yaxın adamların qısaldılmış, əzizləmə və s. tipli qeyri-rəsmi adlardan istifadə etməsi geniş yayılmışdır. Müxtəlif xalqlarda bu cəhət özünü fərqli şəkildə göstərir. Bədii əsərlərdə insan həyatı, məişəti, münasibətləri və s. təsvir olunduğundan belə əsərlərin personajlarının həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi adlarından mətnə istifadə olunur.

İngilis dilində “şəxs adı” kateqoriyasının vahid terminoloji qarşılığı yoxdur. Həmin anlayış ingilis dilində *baptismal name*, *christian name*, *first name*, *given name* və *personal name* termin-söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Bu, dildə *forename* və latın mənşəli **prename** (ABŞ-da) “fəmiiliyadan qabaq gələn ad” mənasında istifadə olunur. “Baptismal name” və “christian name” terminləri dini adqoyma mərasimi ilə bağlı meydana çıxmışdır. Azərbaycan dili üçün “fəmiiliyadan qabaq gələn ad” (“forename” və ya “prename”) səciyyəvi deyildir.

Qədim ingilis adları apelyativ leksikadan və ləqəblərdən az fərqlənir. Anqlosakslar və digər qədim german qəbilələrində fərdə, adətən, bir ad verilmişdir. Belə adlar ya sadə birmənalı (Froda – müdrik; Wulf – canavar) və ya ikitemalı mürəkkəb (Eadgar – əmlak+nizə) olmuşdur. Sadə adları tədricən mürəkkəb, ikikomponentli adlar əvəz etmişdir. XII əsrdə, demək olar ki, sadə adlar ingilis şəxs adları sistemindən çıxmışdır.

Qədim ingilis adlarından bəziləri mürəkkəb söz şəklindədir. Lakin kompozitin mənası onun komponentlərinin mənalının toplanması ilə formalaşmır. Məsələn, wig-frith – mübarizə, mübahisə, münaqişə; müharibə+sülh; təhlükəsizlik, sığınacaq. Qədim ingilis mürəkkəb adlarının digər bir qismi qeyri-idiomatik mürəkkəb sözlər olub mənalı asan başa düşülür. Məsələn, Acthelstan – xeyirxah; əla, gözəl+daş.

S.V.Perkas ingilis şəxs adlarının əsas xüsusiyyətlərini izah edərkən onların orfoqrafik xüsusiyyəti kimi böyük hərflə yazılışını, qrammatik xüsusiyyətlər kimi şəxs adlarının artiklsiz işlənməsini, şəxs adlarının məhdudlaşdırıcı modifikator qəbul etmədiyini, referensial xüsusiyyət olaraq adların ayrı-ayrı şəxslərə aid olub fərdiləşdirici və ya differensiallaşdırıcı rol oynadığını, semantik xüsusiyyət kimi isə şəxs adlarının adlandırdığı obyektə heç bir keyfiyyət əlavə etmədiyini qeyd etmişdir.

İngilis dilindəki mürəkkəb adların komponentləri qədim ingilis sadə adlardan təşkil olunmuşdur. Anqlosakslar adların sehrli qüvvəsinə inanmış və advermədə müsbət mənə üzrə motivləşdirməyə üstünlük vermişlər. İngilis ad sistemində beorht – parlaq,

işıqlı, ziyalı; beorn – insan, əsgər, qəhrəman; eald – köhnə, qədim; gar – nizə; gifu, gyfu – hədiyyə, bəxş, ənam; god – yaxşı, xeyirxah, faydalı, bacarıqlı, əmlak; gold – qızıl; maere – şöhrətli, məşhur; raed – məsləhət, həll; rice – nəhəng, varlı, hakimiyyət; sae – dəniz, göl; sige – qələbə, uğur; stan – daş; sunu – oğul, övlad, varis; weard – mühafizə, müdafiə, arxa, lord; wine – dost, müdafiə; wulf – canavar kimi qədim ingilis sözləri işləkliyi ilə seçilmişdir.

Soyadlar (familiyalar) şəxsin hansı ailəyə, nəslə mənsub olduğunu bildirir. Bu baxımdan soyadlarına bəzən nəsil adları da deyilir. Soyadlar da müəyyən zərurət əsasında yaranmışdır. Şəxsin soyadı daha rəsmi səciyyə daşıyan vahiddir. İctimai-tarixi kateqoriya kimi soyadlar cəmiyyətin müəyyən inkişaf tarixində meydana gəlmişdir.

Soyadların mənşəyi qədim olsa da, İngiltərənin və Şotlandiyanın bir çox əyalətində nəsil soyadlarının möhkəmlənməsi adətən XVII əsrin əvvəllərinə aid edilir.

Müasir ingilis dilində soyadların tədqiqi onu söyləməyə əsas verir ki, soyadlar araşdırılan zaman daha çox onların əsasında duran ləqəblərin etimologiyası diqqət mərkəzində olmalıdır. Odur ki, ingilis dilində soyadları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq lazımdır: a) antroponimik (genealoji, patronim) soyadlar; b) yaşayış yeri ilə bağlı (lokal) soyadlar; c) peşə sahəsi ilə, məşguliyyətlə əlaqədar (sənətkarlıq, vəzifə) soyadlar; ç) təsviri soyadlar.

İngilis dilində yerli (lokal) soyadlar ingilis soyadlarının təxminən yarısını əhatə edir və geniş yayılmış soyadlar qrupu hesab edilir. Bu qrupda əsasən ləqəblərin rolu daha böyükdür. Bu səbəbdən ingilis dilində soyadları aşağıdakı yarımqruplara ayırmaq olar: 1) Ləqəblərlə bağlı yaranan soyadlar. Bu soyadlar onu daşıyan şəxsin harada doğulduğunu, yaşadığı şəhəri və ölkəni göstərmək, onun haqqında məlumat məqsədi daşıyır. Məlum olduğu kimi, erkən dövrlərdə Birləşmiş Krallığa İngiltərə, Şotlandiya, Uels və İrlandiya dövlətləri daxil idi. Əhali həmin regiona köç edən zaman orada köçkünlərə xas danışq formaları da müəyyən qədər üstünlük təşkil etməyə başlamışdı və bu da nəticədə köçkün əhalinin soyadı kimi formalaşdı. Məsələn: Scott, England, İnglə və s. 2) ikinci yarımqrupa topoqrafik cəhətdən nisbətən gözəl yerləri özündə yaşadan ləqəblərdən yaranan soyadlar daxildir. Məsələn: Fell, Brook, Hill, Dale və s. Araşdırmalar da göstərir ki, ingilisdilli soyadların əksəriyyəti “son”, “mac”, “fils” (hər üçü “oğlu” mənasındadır) ünsürləri ilə düzəlir. Məsələn: Davidson, Conson, Adamson, Mac Cartie, Mac Adam, Mac Caul, Fils-Hugh və s. Bəzi soyadlar isə *-kin*, *-cock(-cok)*, *-ot/et*, *-el* kimi əzizləmə və kiçiltmə məzmunu yaradan şəkilçilərlə düzəlir: Burdekin, Brunel, Cavel, Basset və s.

Cock, Cocks şotland əsgərlərinin, Taffy Uels sakinlərinin, Mick, Raddy isə ir-landların ümumiləşdirilmiş ləqəbidir. Yankee ABŞ-da yaşayanların ləqəbidir.

Məktəbli ləqəbləri də geniş yayılmışdır. Bu ləqəblərin əksəriyyəti az və ya çox dərəcədə gülməli xarakterlidir. Məsələn, gonbul məktəbli Balonn, Falstaff, Fat Belly, Porky, Tank; arıq oğlanları isə Broomstick, Matchy, Needles, Lanky və s. ləqəblərə çağırırlar. Ucaboylulara Lofty deyə müraciət edirlər.

Şəxslərə bəzən ənənəvi ləqəblər də verilir. Belə ki, məktəblilər arasında bu növ ləqəblərdən Chuck, Derek – Dekker; Maurice – Mogga, Michael – Spike və s. geniş yayılmışdır.

Bədii əsərlər insan həyatının müxtəlif məsələlərini təsvir və tərənnüm edir. Bu hadisələrdə müxtəlif sosial statuslu və müxtəlif yaş kateqoriyalarına məxsus adamlar

iştirak edir. Nəticədə bədii əsərdə surətlərin adlandırılmasında da spesifik cəhətlər aşkara çıxır. Müəllif personajı adlandırmanı motivləşdirir və adı intensional pragmatik potensialla zənginləşdirir. Antroponimik kateqoriyanın bütün vahidlərindən bədii əsərdə istifadə olunur. Bədii əsərlərdə istifadə olunan antroponimik kateqoriya vahidlərindən adlar daha yüksək tezliklə işlənir.

İngilis romanlarında ləqəbin personajın məşğuliyyət növünə, xarici görünüşünə, xarakterinin xüsusi cəhətlərinə, geyiminə, saçına, bədən hərəkətlərinə və s. verilməsi müşahidə olunur.

İngilis şəxs adlarının morfoloji əlamətə görə təsnifində kişi və qadın adları makrosiniflərinin hər birinə üç qrup daxil olur: 1) tam adlar; 2) hipokoristik və ya kiçildilmiş adlar; 3) diminutiv (əzizləmə-kiçiltmə mənalı) adlar.

Belə bir fikir vardır ki, hipokoristik və diminutiv adlar derivat adlar kimi qruplaşdırılsın. Onda təsnif tam və derivat adlar səviyyəsində aparılır.

Şəxs adlarının fonoloji və morfoloji əlamətlər üzrə təsnifini aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Tam şəxs adları – Frederick, Bertam, Emily, Deborah.
2. Tam şəxs adlarının variantları – Frederic, Fredric, Frederick.
3. Tam adların derivatları:
 - a) hipokoristik adlar – Fred, Bert, Em, Dev və s.
 - b) diminutiv adlar – Freddy/Freddie, Emmie/Emmy.

Semantik əlamətə görə ingilis ləqəblərini üç əsas sinfə bölürlər: 1) toponimlərdən düzələn, 2) antroponimlərdən düzələn, 3) ümumi isimlərdən (toponimik və antroponimik). Birinci sinfə daxil olan antroponimlər yer adlarından düzəlir. Bura qrafıq, əyalət, şəhər, kənd, meşə, çöl, təpə, dağ və s. adlar aiddir. Məsələn, Richard de Cestersir –Cheshire, Rogerus de Berchelai – Berkeley, Berkley. İkinci sinfdə ləqəb şəxs adı və onun derivatları, şəxs adları və onların derivatlarının qohumluq terminləri (oğul, qız, qardaş, bacı, nəvə və s.) ilə birləşmələri əsasında formalaşır. Belə ləqəblərdə sume (orta ingilis), sone – oğul, latın filius, köhnə fransız (le) fiz, fitz – oğul qohumluq termininə daha çox rast gəlinir. Məsələn: Aelfi Aelwines sunu; Goduine Aelfuini filius – Alwin; Richard le Fitz Coon; Henry Fitzwillion; Arnold Williamsone – William; Fitzwilliam, Williamson və s.

Ümumi antroponimik və toponimik isimlərdən düzələn ləqəb epitetlərdə saqqal, keçi, dəmirçi, baron, cəsür, vəhşi kimi apelyativlər işlənir. Məsələn, Lefiune Barun, Geoffrey le Barun; Cohn Baron – Baron, Barron; Uluricus wilde; Henry le Wylde – wild, Wilde və s.

Ləqəb-epitetlərin özü də yarımqruplara bölünür: a) adlandırılanın xarici görkəmi ilə bağlı olanlar; məsələn, Thomas Blac; Geoffrey Bunch; b) adlandırılanın davranışı xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlı olanlar; məsələn, Robert le Cureis; Henry Brag, Hugh Bullaur; c) adlandırılanın heyvan və bitkilərə oxşarlığı ilə motivləşənlər; məsələn, William Bulloc, Geoffrey Poppy, Richard Starling və s.; ç) adlandırılanın peşəsinə işarə edənlər; məsələn, William the Floutere, Richard le Sveivein və s.

İngilis fəmilialarını tərkib komponentinə görə əsas üç qrupa ayırmaq olar: 1) toponim əsaslı; məsələn, Bradley, Ford, Everest və s.; 2) antroponim əsaslı: Adam, Brian, Robins və s., 3) ləqəb əsaslı: Longman, Peacock, Young və s.

Bununla ingilis antroponimikasında yuxarıda qeyd olunan üç qrupdan heç birinə

uyğun gəlməyən xeyli sayda familiyalar vardır. Məsələn, Bailey, Beard, Cain, Clare, Dean, Fell və s. Antroponim əsaslı familiyalar patronim və matronim əmələ gətirən affiksəl morfemlər işlənir. İngilis-son və (e)s formantları patronom (dickson, Dicks, Hughson, Hughes), az hallarda matronim (İbson, İbbs, Magson, Maggs və s.).- son formantı adlandırılan şəxsin kimin oğlu olmasını göstərir.

Kişi adları ilə düzələn familiyalarda -(e)s formantı cəm şəkilçisi kimi çıxış edir. Bankes, Dales. Prefiksəl formantlar yalnız patronim düzəldir. Məsələn, Qall Mac – oğul, Mac Kay, Mac Nab və s.; İrland O – övlad, oğul; O Cleary, O Dowd; valliy ar-(r-), ab-(b)-oğul; Apsimon, Penry, Abadom, badom və s.; qədim fransız fiz – orta ingilis fiz – müasir ingilis – fitz – oğul; Fitz gerald, Fitz Walter və s.

Ad, familiya və ləqəblərin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı bağlılığı aşkardır. Şəxs adlarının əksəriyyəti ingilis antroponimikasında familiyaların əsasında durur. Məsələn, Cohn – Cohns, Cohnes, Cohnson; Richard – Dick – Dicken – Dickens və s. Bir sıra ad və familiyalar fonetik və morfoloji cəhətdən üst-üstə düşərək omonim antroponimlər yaradır: Adam, Andrew, Arnold, Arthur, Henry, Cames, Lewis və s. İngilis şəxs adları nomenklaturası familiya əsasında düzəlmiş neologizmlərlə zənginləşir: Dradley, Traham, Howard, Shirley, Sinclair və s.

Şəxs adları və familiyaların ingilis antroponimikasında bir-birinə belə sıx qarşılıqlı nüfuz və qarşılıqlı təsir etməsi onları ayırmaqda çətinlik yaradır. William Henry, Henry Cames, Augustus Thomas, Cames Henry Thomas tipli şəxs adları kompleksində familiyanın son mövqedə durması onu ayırmağa əsas verir.

Familiya fərdin müəyyən ailəyə, nəsələ mənsub olduğunu göstərmək üçün onun əsas adına əlavə olunan addır. Əsas ad fərdi antroponim, familiya isə, ailə üzvləri üçün ümumi olduğundan qrup antroponimi hesab edilir.

Təxəllüslər də çox geniş yayılmış köməkçi ad kateqoriyalarından hesab edilir. Təxəllüslər antroponimikada uydurulmuş ad olmaqla, insanın əsl adı ilə yanaşı işlənir və hətta yeri gəldikdə onu əvəz edə bilər.